

ABBÂSÎLER DÖNEMİNE KADAR AZERBAIJAN'IN SİYASÎ TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ (10–132/632–750)

Dr. Abbas GURBANOV

ÖZET

Azerbaycan, tarihinin en önemli safhasını Ortaçağ'da yaşamıştır. Bunun sebebi halkın İslâm dini ile tanışması, düşünce ve hayat tarzlarının değişmesi, zengin olan kültürel geçmişinin yeni değerler kazanması ve İslâmî fetihlerin en önemlilerinden biri olmasıdır. Azerbaycan'da yapılan fetihlerin yanısıra Hilâfetin yapmış olduğu iskân faaliyeti bu bölgede Müslüman Arap nüfusun oluşmasına neden oldu. İlk dönemde Müslümanlar'ın iyi hal ve davranışları, halka hoş gelen idarî tavırları ve tanıdıkları imtiyazlar yerli halkın İslâm dinini kabul etmesinde çok etkili olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Azerbaycan'ın fethi, Emeviler Dönemi

ABSTRACT

A General Look at the Political History of Azerbaijan to the Time of Abbasids (10–132/632–750)

The most important phase of the Azerbaijan history was in the Middle Ages. The reason for this was that people acquainted with Islam, changed their thought and lifestyle, the reach cultural past earned new values. The last reason was that Azerbaijan was one of the most important Islamic conquests. With these Islamic conquests there became muslim, arabian population because of Caliphate's settlement policy. In the first phase of Caliphate local nation accept Islam because of muslims' good behavior, administrative manner and privileges.

Key Words: Azerbaijan, Conquest of Azerbaijan, Period of Umayyad

GİRİŞ

Bir milleti, bir ülkeyi etrafıca tanımak, onun tarihini ve geçmişten getirdiği değerleri iyi bilmekle mümkündür. Tarih boyunca birçok toplumun, milletin, çeşitli sebepler yüzünden yaşadığı bölgede sürekli kalamadığı, bazen tabii felâketler, bazen yönetim, bazen de savaşlardan kaynaklanan problemler sebebiyle yurtlarından ayrılmak zorunda kaldığı görülür. Sonuçta bu milletler tarafından yaşanan güzellikler kimi zaman tarumar olmuş, bazen de başka diyarlara taşınarak, farklı toplumlara ve yeni nesillere saygın, görkemli bir hayat ve gelecek için ilham kaynağı olmuştur.¹

Azerbaycan, tarihinin en önemli safhasını Ortaçağ'da yaşamıştır. Halkın İsl-

¹ Bu makale Abbas Gurbanov, "Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132–232/750–847)" isimli doktora tezinin bir bölümünden yararlanılarak kaleme alınmıştır

İslâm dini ile bu dönemde tanışmış olması, düşünce ve hayat tarzlarının bu yeni din etrafında şekillenmesi, değişmesi, halkın zengin olan kültürel geçmişine yeni değerlerin eklenmesi, Azerbaycan tarihi içerisinde, tarihin bu dönemini şüphesiz ayrı bir yere oturtuyor. İslâm ordularının Hz. Ömer döneminde 18/639 yılından başlayarak Azerbaycan'a keşif seferleri Bukeyr b. Abdullah, Surâka b. Amr ve Utbe b. Ferkad komutasında yapılmıştır. Böylece bir kısım yerleşim merkezleri İslâm hâkimiyeti altına alınmıştır.

Müslümanların 21/641–42 senesinde Sâsânîler'e karşı kazandığı Nihâvend zaferinden sonra Azerbaycan'da İslâmî fetihlerin yeni olumlu ve kalıcı bir dönemi başlamıştır. Bu göreve ise Kûfe vâlisi Muğîre b. Şu'be ve Huzeyfe b. el-Yemân kumandanlık yapmışlardı. Azerbaycan seferine çıkan Huzeyfe b. el-Yemân 22/642–43 yılında günlerce devam eden savaştan sonra ülke halkı ile haraç ödemeleri şartıyla barış imzalanmıştı. Müslümanların ilk idarî merkezi Erdebil olmuş, onu müteakip Azerbaycan'daki fetihlerine devam eden İslâm orduları Kafkas dağlarının Hazar kıyısına dayandığı yerde dar bir geçit durumunda olan Derbend (Bâbu'l-Ebvâb) ve kuzey ile güney arasındaki bağlantıyı sağlayan Muğan bölgesini de İslâm hâkimiyetine almışlardı.

Göründüğü kadarı ile Kafkaslarda Müslümanların ilk fetihleri Hülefâ-i Râşidîn zamanında başlamasına rağmen kalıcı fetih hareketleri Emeviler döneminde başlamıştır. Bu nedenle bu makalede Azerbaycan'ın fethi ve Emeviler döneminde siyâsî durumu konuları ele alınacaktır.

Arapların Azerbaycan'ı Fethi

İslâm dininin ve ordularının Arap Yarımadası'nın dışına açılması Hz. Ebû Bekir'in hilâfetiyle başlamıştır. Ancak bu dışı açılma temellerinin hâla Hz. Peygamber zamanında atıldığını iddia edenler de vardır. 8 Cemaziyelevvel 7/629 yılında Mûte ve 9 Recep 8/630 yılında Tebük savaşlarından sonra, Hz. Peygamber (sav) tarafından 8–9/630–31 yıllarında Şam'a gönderilmek üzere Üsâme'nin komutanlığında hazırlanan ordu bunun en güzel örneğini oluşturmaktadır.² Hz. Ebû Bekir ve ondan sonra gelecek halifeler de, fetihleri aynı istikamette sürdürmeye gayret etmişlerdir ki³, bunu da diğer bir neden olarak göstermek mümkündür.

Hz. Ebû Bekir (10–12/632–634) zamanında Azerbaycan'la doğrudan temas girilmediği malumdur. Lâkin İran ve Kafkasya'ya açılan bir kapı olan Irak'ın fetih emri onun tarafından verilmiştir.⁴ Asya, Avrupa ve Afrika arasında bir köprü görevinde olan Irak stratejik bir önem arz etmekteydi. Meşhur İpek yolunun geçtiği bir merkez, ticaret kervanlarının buluştuğu kavşak durumunda olan Irak, kuzeyde Azerbaycan ve Ermeniyeye dağları ile serhattı.⁵ İran Kısırâlarının başkenti olan Medâin şehri de Arapların Sevâd diye adlandırdıkları bu bölgede bulunmaktaydı. Bu bakımdan önce Irak'ın ele geçirilmesi gerekmekteydi.⁶

Sadece bu yolla Azerbaycan ve İran arasında yer alan Kâdisiyye'ye varılacak,

² Reyys, Muhammed Ziyâuddin, *el-Harac fi'd-Devlet'l-İslâmiyye*, Kahire, 1957, s. 98

³ Fayda, Mustafa, *Allah'ın Kılıcı Halid İbn Velid*, İstanbul, 1990, s. 292

⁴ Rızâ, Muhammed, *Ebu Bekr es-Siddik*, Beyrut, 1983, s. 114

⁵ Ahmed, Âdil, *et-Tariku İle'l-Medâin*, Beyrut, t.y., s. 131-140

⁶ Caetani, Leon, *İslâm Tarihi*, ter. Hüseyin Cahid, İstanbul, 1924, X, 233

Nihâvent zaferi kazanılacak ve Azerbaycan'ın fethi gerçekleşecekti. Bu nedenleri göz önünde bulundurarak İran'ın fetih hareketini Hz. Ebû Bekir'in başlattığı değerlendirmesini kabul etmek mümkündür.

Müslümanların Azerbaycan'la ilk temasları Hz. Ömer'in (12–22/634–644) devrinde başlamıştır. Hz. Ömer ilk olarak 12–13/634–635 tarihinde Ebû Ubeyd b. Mes'ud es-Sakafi kumandasında bir orduyu Irak üzerine göndermiştir. Bu dönemde Sâsânî devletinin içinde bulunduğu kargaşa ve henüz küçük olan III. Yezd-gerd'in tahtta oluşu, Müslümanlara başarı ümidi veriyordu.⁷ Müslümanların buradaki ilk zaferi Kâdisiyye ile Hîre arasında bulunan Nemârik Savaşı ile başladı.

Hz. Ömer sahâbeden Bukeyr b. Abdullah el-Leysî ve Utbe b. Ferkad es-Sülemî'yi Azerbaycan'ın fethiyle görevlendirmiştir. Bukeyr b. Abdullah Germidan dağında Sâsânî kumandanı Rüstem'in kardeşi İsfendiyar b. Ferruhdad'la karşılaşmış ve onu esir almıştır. Fakat ona esir gibi davranmamış ve bu nedenle de İsfendiyar ve yanındakiler müslüman olmuşlardı.⁸ İsfendiyar 17/639 senesinde Utbe b. Ferkad'la aşağıdaki şekilde bir anlaşma imzalamıştır:

“Bismillahirrahmanirrahim, bu Emiru'l-Müminin Ömer ibnu'l-Hattab'ın amili Utbe b. Ferkad'ın Azerbaycan ahalisine, onun derelerde, dağlarda ve sınırlarda olan tüm halkına eman bahşetmesi hakkında bir senettir. Cemaate, onların mülkiyetine, din ve ayınlarına cizye⁹ karşılığında eman verilmiştir. Çocuk ve kadınlar, uzun süre hasta olanlar, hiçbir mülkiyeti ve geliri olmayan din adamları cizye ödemekten muaftırlar. Her kişi Müslüman ordusunun bir askerini evinde misafir etmeğe ve ona yol göstermeğe mecburdur. Müslüman ordusunda hizmet etmek isteyen kişilerden o senenin vergisi alınmayacaktır. Ülkede kalmak isteyenler için de diğerlerine tanınmış haklar geçerlidir. Ülkeyi terk etmek isteyenler için kendilerine tehlikesiz bir yer buluncaya kadar eman verilmiştir. Bunu Bukeyr b. Abdullah el-Leys ve Simak b. Haraşi el-Ensari'nin şahitliği ile Cunadib yazmıştır. Hicri 18/639”.¹⁰

İslâm ordularının Azerbaycanlılarla ilk karşılaşmaları, 14–15/636–637 yılında Hîre'nin güney-doğusunda ve buranın yakınında bulunan Kâdisiyye'de cereyan eden savaşta meydana geldi.¹¹ Son Sâsânî hükümdarı olan III. Yezd-gerd,

⁷ Ya'kûbî, Ahmet b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih el-Ahbarî, *Tarihu'l-Ya'kûbî*, Beyrut, 1993, II, 142; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cer'ir, *Tarihü'l-Ümeme ve'l-Mülük*, Beyrut, 1407/1987, IV, 269

⁸ Kaynaklarda bu hususta malumata rastlamasak da, İsfendiyar'ın bundan sonra hep Müslüman idarecilerin yanında bulunması dikkatimizi çekmektedir. Geniş bilgi için bkz., Zeynalöglü, Cihan-gir, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, İstanbul, 1924, s. 19; Şuşterî, Abbâs, *İran-nâme yâ Kârname-i İraniyân Der Asr-ı Sâsâniyân*, Tahran, 1342, s. 361

⁹ Cizye: İslâm dinini kabul etmeyen ve İslâm topraklarında canına ve malına dokunulmadan yaşayan kimselerden onları koruma karşılığında alınan, kişi başına konmuş bir vergidir. Geniş bilgi için bkz., Erkal, Mehmet “Cizye”, *DİA*, İstanbul, 1993, VIII, 42-45

¹⁰ Belâzürî'nin verdiği malumata göre Azerbaycan halkı bunun karşılığında 800 bin dirhem vergi ödeyecekti. Geniş bilgi için bkz., Belâzürî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Fütûhu'l-Buldan*, Beyrut, 1407/1987, s. 321-324; Taberî, a.g.e., IV, 154–155; Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, Bakü, 1989, s. 79-80

¹¹ Donner, Fred Mc Grow, *The Early Islamic Conquest*, Princeton/Newjersey, 1981, s. 204; Bünyadov, Ziya, a.g.e., s. 71–72

Rüstem'in komutasında toplanmak üzere eyalet vâlilerine yazdığı emirnamelerinden birini de Azerbaycan Ustandar'ına gönderdi.¹² Bu nedenle Kâdisiyye'ye gelen Müslümanlarla savaşmak için hazırlık yapan Rüstem'in komutasında Azerbaycanlı savaşçılar da bulunmuşlardı. Haliyle Sâsânîlerin diğer birlikleri gibi Azerbaycan ordusu da mağlup olarak dağıldı. Savaşta sağ kurtulanlar ise Azerbaycan'a kaçtılar.¹³

Bu savaşta başkumandan Rüstem'le aynı zamanda Azerbaycanlıların komutanı Mihran, Ermenilerin komutanı Muşel Mamikonian ve Siunik Kinyazı Grigor da helak olmuşlardı.¹⁴ Savaşa iştirak eden Albanya¹⁵ kinyazı¹⁶ Cavanşir gösterdiği yiğitlikle alakadar olarak III. Yezd-gerd tarafından kıymetli hediyelerle mükâfatlandırılmıştır. Yedi yıl Sâsânî ordusunda savaşan Cavanşir, sonradan Müslümanlar Arran'ı fetih ettikleri zaman "Arranşah" unvanıyla bölge idarecisi olarak İslâm ordularına karşı savaşmıştır.¹⁷

İran komutanı Rüstem bu savaşın mağlubiyetle biteceğini ve Fars ordularının İslâm ordularına karşı fazla direnemeyeceğini önceden bilmekteydi. Şöyle ki, Rüstem kardeşi Ferruhdâd'a yazdığı mektupta şunları tavsiye ediyordu. "Bu savaşa, kargaşaya karışma ve bir kenara çekil. Yazdıklarına vakıf olunca da, mallarını, hazinelerini, atlarını, adamlarını topla ve Azerbaycan'a sığın. Oradan da kendini korumaya çalış". Bununla o aynı zamanda Azerbaycan'ın savunulması gerektiğine de işaret etmektedir. Ferruhdâd kardeşinin bu tavsiyesini yerine getirmiştir. Nitekim Nihâvend ve Celûla savaşlarında Fars ordularında Azerbaycanlıların çoğunluk teşkil etmesi ve Ferruhdâd'ın da onlara komutanlık yapması bunu açıkça göstermektedir.¹⁸

İslâm ordularının Azerbaycan'a ilk akınlarının ne zaman başladığı kesin bilinmemektedir. Bu akınların 18–22/639–642–43 yılları olarak göstermek tarih vermede benimsenilen kısa bir çözüm yolu olarak ileri sürülmektedir.¹⁹ Bu zamana kadar olan hücumlar kalıcı olmayıp keşif karakteri taşımıştır. İslâm ordularının kalıcı olarak Azerbaycan'a ikinci hücumları ise Nihâvend zaferinden sonra 22/642–643 tarihleri olarak kabul edilmektedir.²⁰

Bu devirde Azerbaycan'ın kim tarafından fetih edildiği hususundaki rivayetler farklılık arz etmektedir. El-Vakîdî, Ebû Ma'ser ve İbn İshak, Muğire b. Şu'be'nin

¹² Sâsânîlerde hükümdara ait ikta ve malikânelere "Ustan", buralara görevlendirilen memurlara da "Ustandar" denir, Geniş bilgi için bkz., Nefisî, Said, *Târîh-i Temeddü-i İnan-ı Sâsânî*, Tahran, 1331, I, 286

¹³ Sebeos, *İstoriya İmperatora İrakle*, Rusça trc. K. Patkanov, Sang-Petersburg, 1862, s. 119

¹⁴ ed-Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmet b. Davut, *el-Ahbaru't-Tıval*, Beyrut, t.y, s. 121; Şuşterî, Abbâs, a.g.e., s. 339

¹⁵ O dönemde mevcut olan Albanya bölgesi ve Albanlar'la günümüz Arnavut denilen Albanlar'ın hiçbir alakası yoktur. Günümüzde Azerbaycan ve Gürcistan'da yaşayan Udinler Albanlar'ın torunlarıdır

¹⁶ Kinyaz bölge vâlisi anlamındadır

¹⁷ Bünyadov, Ziya, a.g.e., s. 72–74

¹⁸ Ya'kûbî, a.g.e., II, 122; Şuşterî, Abbâs, a.g.e., s. 337

¹⁹ Geniş bilgi için bkz., Bünyadov, Ziya, *İstoriçeskaya Geografya Azerbaycana*, Bakü, 1987, s. 48; Azm, Refik Bey, *Kitâbu Eşheri Meşâhiri'l-İslâm fil Hurûbi's-Siyâsiyye*, Beyrut, 1983, III, 702

²⁰ Belâzürî, a.g.e., s. 322; Taberî, a.g.e., V, 132; Manendian, "Les Invasions Arabes En Armenia", *Byzantion*, Vaduz, 1964, XVIII, 179

22/642–643 yılında Kûfe'den hareketle, Azerbaycan'da gazvede bulunarak orayı kılıç zoruyla fethettiğini ve halkını vergiye bağladığını rivâyet ederler. Ancak Ebû Mihnef ve ondan nakilde bulunan İbnü'l-Kelbî bu gazvenin vaktini diğer tarihçilerden farklı bir zamanda gösterirler.²¹ Ebû Ubeyde'nin rivâyetine gelince, Azerbaycan Hz. Ömer zamanında Huzeyfe b. el-Yemân'ın bulunduğu Kûfelilerin Habib b. Mesleme el-Fihri komutasında Şam ordusu tarafından çetin savaşla, kılıç zoruyla fethedilmiştir.²²

Belâzürî'nin rivâyetine göre ise, Muğire b. Şu'be, Hz. Ömer tarafından Kûfe vâililiğine gönderilirken ona Huzeyfe b. el-Yemân'ın, Azerbaycan vâililiğine görevlendirdiği hususunda bir de mektup verilmişti. Bundan sonra Huzeyfe b. el-Yemân Nihâvend savaşına katılmış ve İslâm ordusunun başında bulunan komutan Nu'man b. el-Mukarrin şehit olduktan sonra halifenin emri üzerine komutanlık görevini üzerine almıştı. Nihavend zaferinden sonra ordu geri dönse de, Huzeyfe b. el-Yemân Kûfe ordusu komutasında burada kalmıştı.²³

Böyle bir durumda fikrimizce Azerbaycan'ın Muğire b. Şu'be tarafından fethedildiğine dair rivâyetlerle, Huzeyfe b. el-Yemân'la ilgili olan bilgileri birleştirmek mümkündür. Buna göre Muğire b. Şu'be Kûfe vâlisi sıfatıyla Huzeyfe b. el-Yemân'ı Azerbaycan'a göndermiştir. Dolayısıyla Azerbaycan'ın fethi Muğire b. Şu'be'nin emri, Huzeyfe b. el-Yemân'ın komutasında askerî birlikler tarafından tahakkuk etmiştir denilebilir.²⁴

Müslümanlara mağlup olan İran orduları geri çekilerek Albanya arazisine yerleşmekteydiler. Komutansız ve yönetimsiz kalan ordu soygunculuk yapıyor, toplumda istediklerini silah gücüyle yapmaya çalışıyor ve halkın yaşantısına olumsuz etkide bulunuyorlardı. Orduların idaresiz kaldığını gören Cavaşır²⁵ onları Albanya arazisinden çıkarmak zorunda kalmıştı. Gelecekte bu orduların Gürcistan için de problem olabileceğini dile getiren Cavaşır, oranın kın yazı Atrnerseh ile ittifak kurar. Bu ittifaka esasen onlar Azerbaycan'a yerleşmiş İran ordularının geride kalanlarına karşı beraberce mübareze edeceklerdi.²⁶

Cavaşır aynı zamanda yaklaşmakta olan İslâm ordularına karşılık Ermeni sergerdesi²⁷ ile ilişkiye girip Bizans İmparatoru II. Konstant'a (20–47/641–668) elçi yollayarak onları kendi himayesi altına almalarını istemişti. Bunu her zaman arzu eden imparator da kabul etmişti.²⁸ Lâkin Albanya dâhilindeki siyasî durum bununla da sabitleşmedi. Kuzeyden hücumlara başlayan Hazarlar her zaman ülkeyi talan ediyor ve her şeyi yıktıktan sonra geri çekiliyorlardı. Bu durumda

²¹ Ya'kûbî, a.g.e., Beyrut, 1993, II, 134; Makdisî, Mutaahhar b. Tahir, *Kitabu'l-Bed ve't-Tarih*, nşr., M.CL. Huart, Beyrut, 1899, V, 183; Ya'kût el-Hamevî, Şihabuddin b. Abdullah er-Rûmî el-Bağdadî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut, 1990 I, 129

²² Halife b. Hayyât el-Asfarî, *Târih*, nşr. Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1414/1993, s. 108

²³ Belâzürî, a.g.e., s. 455, İbnü'l-Esir, İzzuddîn Ebu'l-Hasen, *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut, 1995, III, 13

²⁴ Wellhausen, Julius, *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, trç. Fikret İşıltan, İstanbul, 1960, s. 98

²⁵ Cavaşır (636–680) Girdiman kın yazı olarak, sonradan tüm Albanya hükümdarı olmuştur. Geniş bilgi için bkz., Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1994, s. 197

²⁶ Patkanov K., *İstoriya Akvana*, Sang-Petersburg, 1861, s. 143–144

²⁷ Farsça bir kelime olup ordu komutanı kelimesinin tam zıddı olarak, düzensiz ordu veya eşkiya grupunun başkanı mânâsına gelmektedir

²⁸ Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan VII-IX*, s. 74–75.

İmparator hiçbir yardım yapmadan durumu Cavaşır'ın kendisinin kontrol etmesini istiyordu.²⁹

Tüm bu siyasî oyunlardan usanarak Bizans, İran ve Hazar üçgeni arasında kalan Cavaşır en sonunda daha güçlü olan İslâm devleti ile bağlantıya geçmeye çalıştı. Onun bu adımını ahali de sıcak karşılamakta idi. Çünkü uzun zamandan beri savaflara meydan olmuş ve ağır vergiler altında yaşamaktan bıkmışlardı. Cavaşır aynı zamanda Müslümanlarla anlaşarak, İslâm ordularının bölgeye yönelik yapacakları yeni bir hareketin de önüne geçmek istiyordu.

Konu üzerine yapılan araştırmalarda Cavaşır'ın Muâviye ile iki görüşmesinin olduğu görülür. Bu görüşmelerden ilki 47/667 yılında Şam'da tahakkuk etmiştir. İkinci görüşme Muâviye'nin daveti ile 50/670 yılında Dimeşk'de meydana gelmiştir. Bu görüşmede ona kıymetli hediyeler veren Halife, onun Atropaten'a yönetimini de üstlenmesini istemişti. Lâkin Cavaşır bunun çok zor olacağına dile getirerek bu görevi kabul etmemiştir. Ama hilâfetin tayin ettiği vergilerin çokluğunu ve onların azaltılmasını istemişti. Halife Muâviye de onun isteği üzerine vergilerin azaltılmasını emretti. Bununla alakadar olarak, Albanya İslâm devletine bağlı, lâkin diğer yerlerden farklı olarak iç işlerinde bağımsız kalacaktı.³⁰

Tüm bunların karşılığında Cavaşır Hazarlara ve Bizanslılara karşı müdafaa-sında İslâm ordularına askerî yardımda bulunacaktı. Bu anlaşma 60/680 yılında Cavaşır'ın bir suikast sonucu vefatına kadar devam etmiştir.³¹

Gördüğümüz kadarı ile Halife, Cavaşır'ın bölgedeki nüfusunu kabullenmiş ve bu nedenle de onun bağımsız kalmasına izin vermişti. Bu aynı zamanda bölgedeki siyasî durumun o kadar da belirgin olmaması ve İslâm ordularının oralar-da hâlen tam yerleşmemesiyle alakadardı. Aynı zamanda Cavaşır bölgeyi Sâsânî, Bizans, Hazar hücumlarından ve Arap ordularının yapabileceği savaflardan korumuştur.

İlk İslâmî fetihler döneminde Hz. Ebû Bekir İslâm ordularında olması gereken özellikleri ve fetholunacak yerlerde kendilerini nasıl idare etmeleri lazım geldiğini belirtmişti.³² Azerbaycan arazilerini fetih ettikten sonra da yerli idarecilerle ahitnameler yapan Müslüman vâliler, İslâm dünyasının her yerinde olduğu gibi Müslümanlara ve gayr-i müslimlere mahsus vergiler koydular. Bunun karşılığında ise burada yaşayan ahaliye zorla İslâmî kabul ettirmeyip, kendi dinlerini ve o yörelere mahsus adetlerini devam ettirmeye izin vermişlerdi.³³

Azerbaycan'da tamamen yerleşen ve nüfuz kazanan İslâm orduları sonradan burada yaşayan hem Müslümanlardan, hem de müslüman olmayanlardan yaya kuvveti olarak istifade etmeye başladılar. Bu ordular devletten maaş almayıp, savaş zamanı elde olunan ganimetlerden hisse alırlardı ve savaşa iştirak ettiği

²⁹ Fâyiz, Necib İskender, *el-Fütûhâtü'l-İslâmîyye li Bilâdi'l-Gürc*, İskenderiyye, 1988, s. 58; Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan VII-IX*, s. 76.

³⁰ İpek, Ali, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan: 632-750*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1999, s. 104-105.

³¹ Balayev, Aydın, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1993, s. 123-124; Fâyiz, Necib İskender, *a.g.e.*, s. 69.

³² İbnü'l-Esîr, *el-Lubab*, Beyrut, t.y., II, 310.

³³ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 326; Ya'kût, *a.g.e.*, I, 173; İbnü'l-Esîr, *el-Lubab*, III, 22

zaman vergilerden de muaf olunurdular. Çünkü askerî görev vergi yerine geçmekte idi. Bölgenin coğrafi yapısına hâkim olan bu ordu kuvveleri, savaşların hayata geçirilmesinde önemli rol oynamakla, en ağır savaşlarda ön kısımlarda yer almakta idiler.³⁴

Kaynaklardan da görüldüğü gibi, Azerbaycan İslâm orduları tarafından fetih edildikten sonra, toprakların sulh veya harple tutulmasına bağlı olarak, vergiler ve konulacak idarî kurallar değişik olmuştur. İlk zamanlarda, yanî Halife Muaviye'nin hakimiyetinin sonuna kadar burada İslâm devletine karşı bazı direnmeleri nazara almazsak Azerbaycanlılarla Araplar arasında o kadar da problem yaşanmamıştır. Bu direnmelere gelecekte ahalinin zorla İslâmlaştırılması, göç siyaseti, alınan haksız vergiler ve yönetimde olacak karışıklık zamanı ortaya çıktığının şahidi olacağız.

Azerbaycan'da İslâmiyet'in Yayılışı

Tarih boyu insanlık sayısız miktarda savaş, fetih, iskân ve göçlere şahit olmuştur. İskân genelde galip toplumların kendi insanlarını ele geçirdikleri ülkelere yerleştirmeleri şeklinde görülür. Lâkin mağlup olan toplumlardan sanat ve ilim erbabı başta olmak üzere galip gelenler ülkesine götürülmüştür. Özellikle fetih, siyasî hâkimiyet düşüncesi yanında bir din veya medeniyeti yerleştirmek amacıyla yapılmışsa, o zaman galip unsurun ele geçirilen yerlere yerleşmesi kaçınılmaz bir durum arzeder.

Önceki toplumlarda cereyan eden iskân siyasetinin, İslâmî dönemde daha da düzenli bir şekilde devam ettiğinin şahidi oluruz. Bilhassa ilk fetihlerde ele geçirilen hemen her yere Müslümanların yerleştirilmesi bir zaruret halini almıştı. Çünkü İslâmiyet'in yayılması, kültür ve medeniyetinin benimsetilmesini sadece fetihle gerçekleştirmek olmuyordu. Müslümanların yaşantıları, örnek halleri ve tatbikatlarıyla yerli halkla iç içe olmaları gerekiyordu. Zaten İslâmiyet'in diğer toplumlar tarafından kabulü ve yayılması genelde böyle olmuştur.³⁵

Böyle bir durumda ilk fetihler döneminde dünyanın birçok yerlerinde Müslüman Arapların başka yerlere yerleştirilme işlemlerinden biri de, Azerbaycan'da tatbik edilmeye başlanmıştı. Diğer yerlerde olduğu gibi burada da gerçekleştirilen bu uygulama, günümüz sömürü düşüncesinde olan bir istilâ değildi. Çünkü Azerbaycan'a yerleştirilen Arap kabileleri, imtiyazlı bir cemiyet kurmak, aristokratik bir toplum oluşturmak yerine, halkın içine giren, onunla kaynaşan bir parça olmuşlardı. Hatta her geçen gün artan Arap-Azerbaycanlı kaynaşması Revvâdilerde görüldüğü gibi zamanla onları bu ülke halkından sayma durumuna getirmiştir. Bunun yanısıra Müslümanların bu fetih hareketlerini ve iskânlarını Yunanlılarınkinden daha tahripkâr görenler de vardır.³⁶

Barthold'un fikrine göre ise Müslümanlık Hıristiyanlıktan farklı olarak ferdi misyonerlerden istifade ederek yayılmamaktaydı. İslâm dini, toplu şekilde ahaliye

³⁴ Belâzürî, a.g.e., s. 200, 439; Ya'kûbî, a.g.e., II, 381; Patkanov K., a.g.e., s. 261; Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan VII-IX*, s. 84

³⁵ Faysal, Şükrî, *el-Müctemeâtu'l-İslâmiyye fi'l-Karni'l-Evvel*, Beyrut, 1973, s. 31 ve s. 210

³⁶ Geniş bilgi için bkz., Ganîm, Hamid, Ebû Saîd, "İntişaru'l-İslâm fi'r-Rihâb", *Mecelletu'l-Ezher*, Kahire, 1970, XXXII/6, 516-517

örnek olmakla yayılmış ve diğer din mensuplarını da takip etmemiştir.³⁷

Belâzürî'nin malumatına göre Arap kabilelerinin Azerbaycan'a yerleştirilmesi Hz. Osman (23–35/644–656) zamanından başlamıştır. Bu dönemde Küfe vâlisi Velid b. Ukbe ile Azerbaycan'a gelen Eş'as b. Kays burada görevlendirilerek isyanları bastırdı ve "Ehl-i Atâ ve Divân"dan bir topluluğu Azerbaycan'a yerleştirdi ve onları halkı İslâm'a davetle görevlendirdi.³⁸

Azerbaycan'ın ilk vâlisi Huzeyfe b. el-Yemân gibi, Eş'as b. Kays da merkez olarak Erdebil'i seçmişti. Bu nedenle Azerbaycan'a getirilen ve belki de çoğunluğunu sahâbilerin oluşturduğu bu ilk kabile Erdebil'e yerleştirilmiştir. Böylece Erdebil İslâmiyet'e davetle görevli olan Arap ailelerinin ilk vatanı durumuna gelmişti.³⁹

Asıl önemli ve etkili iskân faaliyeti Hz. Ali (35–40/656–661) zamanında 36/656–57 yılı Eş'as b. Kays'ın yeniden vâli tayin olduğu zaman gerçekleşmişti. Vâlinin ifadesine esasen bu dönemde bir çok Azerbaycanlı İslâm'ı kabul etmiş ve Kur'an okumaya başlamışlardı.⁴⁰

Kaynaklara baktığımızda Azerbaycan'a yerleşen Arap kabilelerinin çoğu Yemen'den olup idarecilik ve birçok sahada maharet sahibi olan Ezd ve Kinde kabilelerin olduğunu görürüz. Nitekim Azerbaycan'ın ilk vâlisi Huzeyfe b. el-Yemân Ezd kabilesindedi. En uzun vâlilik yapmış olan Eş'as b. Kays ise Kinde kabilesine mensuptur.⁴¹

Kaynaklar bu dönemde Azerbaycan'a yerleşen Arap kabilelerini oluşturan insanların sayıları ile ilgili açık bir bilgi vermemektedirler. Taberî, Azerbaycan'da altı bin kişilik İslâm ordu birliğinin bulunduğunu kaydeder. Lâkin bunlar yerleşmek için değil, savunma gücü olarak gelmişlerdi ve her yıl değişiyorlardı. Bunun yanında Abdülmelik b. Mervân zamanında Şuayb b. Malil komutasında Benî Tağlib kabilesinden iki bin kişilik bir ailenin Azerbaycan'a yerleştirildiği rivâyet edilir.⁴² Ancak bölgeye Müslümanların yerleştirilmesinde yoğunluk hicrî II. asırda Abbâsiler zamanında cereyan edecektir.⁴³

Arapların Azerbaycan'da yerleşim alanlarına gelince bu da İslâmî fetihler gibi, güneyden başlayarak kuzeye doğru yayılmıştır. İslâm orduları özellikle bölgenin merkez şehirlerini, stratejik önem taşıyan bölgeleri ve harbî tehlikelerin olabileceği istikametleri daha çok tercih etmişlerdi. Bu bakımdan Erdebil, Tebriz,

³⁷ Barthold, Vassilij Vladimiroviç, *Mesta Prikaspiyskix Oblastey v İstorii Muslumanskogo Mira*, Bakü, 1925, s. 45 ve 142

³⁸ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 459; Kendilerine devlet hazinesinden yıllık maaş verilenler. Dihkân, Ali, *Serzemin-i Zerdüşt Rıdâiyeye*, y.y, 1348, s.334; Mahmûd, Hasan Ahmed, *el-İslâm fi Asyâ'l-Vustâ*, Mısır, 1972, s.56

³⁹ Ganîm, Hamid, *a.g.m.*, XXXXII/6, 514-515; Dihkân, Ali, *a.g.e.*, s. 334

⁴⁰ Bu haber sadece Belâzürî, *a.g.e.*, s. 460'ta geçerken diğer hiçbir kaynak bu faaliyetleri konu edinmemişler

⁴¹ Kudâme, İbn Ca'fer Ebu'l-Ferec İbn Ziyad, *el-Harac ve-s-Sinaâti'l-Kitâbe*, nşr., M. Hüseyin ez-Zebîdî, Bağdat, 1981, s. 378; Me'sûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali, *Mürûcü'z-Zeheb*, Beyrut, 1997, I, 325; Ya'kût, *a.g.e.*, I, 129; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu Kabâili'l-Arab el-Kadîme ve'l-Hadîse*, Beyrut, 1985, III, 998–999

⁴² Taberî, *a.g.e.*, V, 246; Togan, Zeki Velidi, "Azerbaycan", *İA*, İstanbul, 1979, II, 95

⁴³ Kesrevî, Ahmed Tebrizî, *Şehriyârân-ı Gumnâm*, Tahran, 1335, s. 149; Togan, Zeki Velidi, "Azerbaycan", *İA*, II, 95

Bazz, Marağa, Berde, Beylekan, Şamahı ve Derbend şehirleri Müslümanların yoğun olarak yerleştirildiği şehirlerdir.⁴⁴

Fetihlerden sonra Arap kabilelerinin Azerbaycan'a göçleri ve yerleşmeleri sonucu bu bölge bundan öncekinden daha çok farklı görünüm kazanmaya başladı. Bu sadece imârda, yeniden yapılanma ve gelişimde değil, ülke insanlarının İslâm dinini kabul etmeleriyle inanç, düşünce, dil ve etnik olarak da kendini gösterdi.⁴⁵ İslâm'ın getirdiği sıcak ortam burada yerli halkla Araplar arasında sıkı bir kaynaşmaya neden oldu. Hâlâ bu gün Azerbaycan'da Arap ismini taşıyan ve Arapçayı unutmayan köy ve kasabalar vardır. Aynı zamanda Türkleşmiş Araplara da rastlamak zor değildir.⁴⁶

Buraya göçen Müslümanların esas görevi, Bizans ve İranlıların yaptıklarının tersi olarak, dinde zorlama olmadan, örnek hal ve yaşayışları, aynı zamanda yumuşak idareleriyle halkın güvenini kazanmak olmuştur. İlk fetihler sırasında halka verilen can ve mal emniyeti ise insanlar üzerinde en çok iz bırakan bir muâmele olmuştur. Çünkü insanların en değerli varlığının başta canı, daha sonra malı olduğu, herkesçe kabul edilen bir husustur.⁴⁷

Yerli Azerbaycan ahalisi, Bizans-İran savaşlarından ve Hazarların yıkıcı hücumları neticesinde tamamen fakir halde yaşamaya başlamışlardı. Bu nedenle ahali İslâm ordularına kurtarıcı gibi bakıyorlardı. Özellikle Emevî hilâfetinin başlarına kadar Araplar ahalden sadece vergilerini alır ve onların dâhili işlerine karışmazlardı. Bu nedenle Azerbaycan ahalisi fetihten sonraki ilk on yılda öncekilere nispetle daha iyi ve sakin hayat sürmüşlerdi.⁴⁸

Bazı araştırmacılara göre fetihlerin ilk yıllarında dinî zorlamanın olmamasının birkaç nedeni vardı. Bunlardan biri, İslâm ordularında iştirak eden Arapların kendileri bile dini hâla iyi bilmemekteydiler. Diğer bir neden de, Azerbaycan ahalisinin çoğunluğunun "Kitap ehli" yâni Hıristiyan olmalarıydı.⁴⁹ Tüm bunlara bakmayarak Azerbaycan aristokrasisi köylüye nispetle daha erken İslâm dinini kabul etmişti. Bunun da nedeni idarî olarak hilâfete bağlılığın ve yaklaşma isteğinin daha da güçlü olmasıdır.⁵⁰

Kaynaklardan edindiğimiz malumata göre, bölge olarak Azerbaycan'da ilk

⁴⁴ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 463; İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Beyrut, 1997, s. 108; Ya'kût, *a.g.e.*, I, 201; Kehhâle, Ömer Rıza, *a.g.e.*, I, 49; Minorski, Vladimir Federovich, *A history of Sharvan and Darband*, Cambridge, 1958, s. 18; Bakıhanov, Abbaskulu Ağa, *Gülüstan-ı İrem*, nşr., Abdülkerim Alizâde ve diğerleri, Bakü, 1970, s. 51; Velihanlı, Naile, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, Bakü, 1993, s. 63

⁴⁵ Bakıhanov, Abbaskulu Ağa, *a.g.e.*, s.17; Şeşen, Ramazan, *Salahaddin Eyyübî ve Devlet*, İstanbul, 1987, s. 36

⁴⁶ Türkleşen Araplara daha çok kuzey ve güney Azerbaycan'da rast gelinir. Onlar Azerbaycan'da "Seyyid" olarak bilinir ve "Ulemâ" sınıfını oluşturdular. Bunların Kureys'ten, ehl-i beyt'ten olabilecekleri de muhtemeldir. Geniş bilgi için bkz., Togan, Zeki Velidi, "Azerbaycan", *İA*, II, 93

⁴⁷ Necdet, Hammâş, *el-İdâre fi'l-Asri'l-Emevî*, Beyrut, t.y., s. 131-132

⁴⁸ Piqulevskaya, N.V., *K Voprosu ob Obşestvennîh Otnaşeniyah na Blijnem Vostoke*, Sang-Petersburq, 1948, s. 68

⁴⁹ Geniş bilgi için bkz. Belyayev, Yevgeni, *Musulmanskoye Sektantstvo*, Moskova, 1957, s. 17-18; Aziz, Hüseyin Kasım, *el-Bâbekiyye*, Dimeşk, 2000, s. 59

⁵⁰ Barthold, Vassily Vladimiroviç, *K İstorii Krestyanskih Dvijeniy v Persii*, Moskva, 1923, s. 57

Arran'ın Balasagun arazisinde yaşayan ahali İslâm dinini kabul etmiştir.⁵¹ Lâkin kaynaklar neden onların eski dinlerini bırakarak İslâm dinini tercih ettikleri konusunda malumat vermemektedirler. Bununla bile burada iki cihet üzerinde durmak mümkündür. Birincisi, bu toplumun ekserisi İslâmiyet'ten önce Mecûsî dinine tâbi idiler.⁵² Öyle anlaşılabilir ki, Müslümanlar ilk olarak Mecûsî din mensupları üzerinde daha sıkı durmuşlardır. İkincisi, İslâm dinî esaslarının daha da üstün niteliğe sahip olması ve beşer fıtratına uyum sağlaması idi. Bu insanlar aradıklarını babadan kalma dinlerinde değil, İslâmiyet'te bulmuşlardı.

Görüldüğü kadarı ile Hilâfetin iskân siyaseti olarak Azerbaycan'a yerleştirmiş kabilelerle yerli halk arasında zor hallerin yaşandığının şahidi olmamaktayız. İslâm dininin insanlara kazandırdığı hoşgörü ve kardeşlik duyguları onların bir arada yaşamalarına neden olmuştur. "*Dinde zorlama yoktur*"⁵³ kuralından hareket edilerek insanlara din, ibâdet, mabet ve yaşama hürriyetinin verilmesi ve bunun aksi olan zorlamaya hiçbir zaman başvurulmaması da önemli âmillerdendir.⁵⁴

İlk gelen kabileler arasında sahabîlerin ve Hz. Peygamber'e (sav) yakın olan insanların olması da başka bir önem arz etmektedir. Biz bunları onlara olan saygı ve hürmetin derecesinden açık olarak görebiliriz. Önceki Bizans ve Sâsânî zulüm ve takiplerini unutmayan halk Müslümanların getirdikleri şefkat ve adâlet dinine iltica etmişlerdir. Saymış olduğumuz bu hallerin devam ettiği dönemde Azerbaycan'da hiçbir zorluk yaşanmamıştır. Lâkin tarihin tüm safhalarında bunların şahidi olmamaktayız. Böyle olan durumlarda da itirazların ve isyanların baş gösterdiğini görmekteyiz.

Emevîlerin Yıkılışı Döneminde Azerbaycan

Azerbaycan bölgesinin Emevîler dönemindeki durumuna göz attığımızda genel olarak el-Cezîre eyaleti vâililiğine bağlı bir halde yönetildiğine şahid oluruz. Hz. Ömer devrinde bu bölgelerdeki fetihler sonrası kurulmuş olan adil yönetim, Emevîlerin gelişi ile yerini baskılara bırakmıştı. Bu dönemde Arap nüfuzu yerleştirildiği zaman bazı köy ve çiftlikler satın alınarak onlara verildi. Yerli halk ise burada Arapların çiftçileri olarak çalışmaya başladılar.⁵⁵

Bu tip uygulamalar bölge insanına olumsuz etki etti ve içten içe nefret uyanırdı. Halife Muâviye döneminde güçlenen bu haller, yerli halkla Araplar arasında ilk savaşların çıkmasına neden olmuştu. Emevîlerin bölge insanına gösterdikleri mevâlî muamelesi ve Hişam b. Abdülmelik'in koyduğu yeni ağır vergiler toprak sahipleri ile beraber, halkın da tepkisine neden olmuştu. Bu baskılar yerli ahalinin uyanışına ve tepkilerini ifade etmesine kadar gelip çıkmıştı.⁵⁶

Yeni hâkimiyet zamanında meydana gelen fetihler de mânâ itibarı ile evvel-

⁵¹ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 285; İbnü'l-Esîr, *el-Lubab*, III, 85

⁵² Dihkân, Ali, *a.g.e.*, 1348, s. 58

⁵³ el-Bakara, 2/256

⁵⁴ Barthold, Vassily Vladimiroviç, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, trç. M.F. Köprülü, Ankara, 1963, s. 108

⁵⁵ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 322

⁵⁶ Azimli, Mehmet, *Abbâsî Dönemi Şii Karakterli İsyancılar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), S.Ü.S.B.E., Konya, 1994, s. 47

kilerinden farklılık arz etmeye başlamıştı. Meselâ Cezire vâlisi olan Mesleme b. Abdülmelik'in 91/710 yılında gönderdiği Haris b. Ömer et-Tâi Azerbaycan'da yaptığı fetihlerde birçok esirler alır. Birçok şehir ve kaleleri fetih eden Mesleme onları talan etmiş, bazılarını ise yıkmıştı. O, bu fetihlerini Babu'l-Ebvâb bölgesine kadar devam ettirir. 110/729 yılında Azerbaycan'a gelen Mesleme Hazarlarla savaşarak onları mağlup etmiştir ki, bu gazaya Tin Gazası denilmiştir.⁵⁷

Halkın Emevîlere karşı olan rahatsızlığından istifade eden Hazarlar yeniden bölgeyi kendi hâkimiyetleri altına almak maksadı ile hücumlara başladılar. 112/731 yılında bölgeye gönderilen Cerrah b. Abdullah savaşarak mağlup olur ve öldürülür. İslâm orduları Erdebil, Diyarbakır ve Musul'a kadar geri çekilmek zorunda kalırlar. Bundan rahatsız olan halife Hişam yeniden kardeşi Mesleme'yi bölgeye gönderir.⁵⁸ Bölgeye gelen Mesleme 113/732 yılında Hazarların ülkesine girerek birçok şehir ve kaleleri fetheder, esirler alarak, Lencer dağı yakınlarında Hazar Hakan'ın oğlunu öldürür. Derbend bölgesine kadar ilerlese de, yeni bir mağlubiyet yaşamamak için orduyu korumak maksadıyla geri döner.⁵⁹

Emevî hilâfeti ilk defa Azerbaycan'da Arap ailelerine toprak vermekle, onlara fetholunmuş bir bölgede oturak hayat yaşama imkânı sağlamıştı. Bununla hilâfet iki problemi bir defada çözmüş oluyordu. Böylece hilâfet ilk olarak yeni göç edenlere devlet hazinesinden verilecek aylıklardan muaf oluyor, ikincisi yeni fetholunmuş arazilerde onların yardımı ile Arap hâkimiyetini güçlü bir şekilde kurmakla, bölgedeki hâkimiyetinin devamlı olmasını sağlayacaktı. Sırf bu nedenle ilk zamanlarda ayrı ayrı münferit aileler yerleştirildiği halde, sonradan kabileler halinde iskân ettiriliyordu.⁶⁰

Emevî ordularının sonraki yıllarda buraya akınları ve devletin buradaki problemleri devam etmiştir. Diğer bölgelerde fetihler hızlı bir şekilde ilerlerken, bu bölge aşıp Kafkasların kuzeyine bir türlü geçilememiştir. Buna ise coğrafi şartların ve savaşçı kavimlerin etkisinin yanısıra, Emevî idaresinin yanlış politikasının da etkisi olmuştur. Halkı aşağılayan Emevî yönetimi bu bölgedeki problemin halli için yüz binlerce dirhem harcamış ve on binlerce asker göndererek halletmeye çalışmıştır.⁶¹

Diğer arazilerde gerileme olmadan devam eden Emevî orduları Batı'da Fransa, Doğu'da Çin sınırlarına kadar gelmişlerdi. Fakat sadece Azerbaycan ve Ermeniyeye bölgeleri için aynı ifadeyi kullanmak mümkün değildir. Bu bölgede Emevîlerin fetih politikası tamamen iflas etmiş, en güçlü komutanı olan Mesleme b. Abdülmelik bile burada aciz kalmıştı. Çünkü bölge araştırılmadan, dayatmacı yöntemlerle, halkın tepkisi önemsenmeyerek her şeyin kılıçla halledilebileceği düşünülerek, şehirler yakılarak, insanlar aşağılanarak, zulmedilerek ve bölge insanının büyük itirazına neden olan iskânlar yapılarak ele geçirilmeye çalışılmıştı. Bu da onların burada fetihleri devam ettirememelerine, hatta zaman zaman

⁵⁷ Taberî, *a.g.e.*, IV, 129; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Beyrut, 1974, IX, 82, 259; Hudaribek, Muhammed, *Muhadaratu't-Tarihi'l-Ümeme'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1986, s. 541

⁵⁸ Taberî, *a.g.e.*, IV, 139, Patkanov K., *a.g.e.*, s. 261

⁵⁹ Taberî, IV, 149; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 173; İbn Kesîr, *a.g.e.*, IX, 304

⁶⁰ Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan VII-IX*, s.163

⁶¹ Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara, 2001, s. 165

mağlup olarak Diyarbakır'a kadar geri çekilmelerine neden olmuştur.⁶²

Dört halife döneminde rahatlayan Azerbaycan halkı Emevîlere karşı olan duygularını ve tepkilerini muhalefet hareketlerini desteklemekle göstermeye başladılar. İmparatorluğu yıkılmış ve esir hale gelen bölge insanı, isyan edemese de Arap kültürünün yayılmaması için çok çaba sarf etmiştir.

Bu nedenlerle sonraki yıllarda ortaya çıkan Şîi isyanları en büyük desteği bu bölgelerde bulmuştur. Dikkat edilirse buralarda ortaya çıkan isyan hareketlerinin benzerlerine ne Mısır, ne Afrika, ne de diğer bölgelerde rastlamak çok zordur.⁶³ Özellikle İran ve Azerbaycan bölgelerinden gelen mevâlîler, İslâm sonrası muhalefet hareketlerine destek vermiş ve yerleştikleri Küfe şehri de bunun öncülüğünü yapmıştır.

Emevî hilâfeti, haleflerinden farklı olarak izledikleri ırkçı Arapçılık siyaseti, Azerbaycan ve İran bölgelerinden olup da yeni dine giren, fakat soyundan dolayı küçük ve hor görülen ve mevâlî damgası alan insanlarda kine sebep olmuşlardı. Onları küçük görerek yakınlık kurmak istemeyen Emevîler, hatta bunlarla kız alış verişini de yasaklıyorlardı.⁶⁴ Meseleyi mevâlî için ayrı camiler açmaya kadar götürüyorlardı. Daha sonraki yıllarda doğudaki divanların Farsça yazımı yasaklanıyor ve Arapçaya çevriliyordu.⁶⁵ Bu gibi olaylar sonucu bu insanlar muhalefet hareketlerini desteklemiş ve bu nedenle mevâlî arasında Arap milliyetçiliğine karşı bölgesel milliyetçilik gelişmiştir.

SONUÇ

Hz. Peygamber'in vefatından sonra onun yolunu devam ettirmeye gayret gösteren Hulefâ-i Râşidîn fetihler konusunda da aynı düşüncede idiler. Şöyle ki, Hz. Ömer döneminden İslâm ordularının Azerbaycan'a başlattıkları keşif mahiyetindeki seferler, sonradan 21/641-642 senesinde Sâsânîler üzerinde kazanılan Nihâvend zaferinden sonra yeni olumlu ve kalıcı dönemine başlamıştır. Zamanla Erdebil'den Derbend'e (Bâbu'l-Ebvâb) kadar olan arazileri fetheden İslâm ordusu Azerbaycan'ın güneyinden kuzeyine kadar olan tüm toprakları kendi idaresi altına almıştır.

Azerbaycan'ın İslâmî fetihlere kadar Bizans, Sâsânî ve Hazarlar gibi kuvvetler arasında çekiştirilmesi buradaki hayatı olumsuz yönden etkilemişti. Bu nedenle de yerli idareciler ve ahali İslâm ordularına onları bu durumdan kurtaracak kuvvetler gibi bakmaktaydı. Aynı zamanda ilk dönemde Müslümanların iyi hal ve davranışları, halka hoş gelen idarî tavırları ve tanıdıkları imtiyazlar yerli halkın İslâm dinini kabul etmesinde çok etkili olmuştur. Fetihlerle yanısıra Hilâfetin yapmış olduğu iskân faaliyeti de bu bölgede Müslüman Arap nüfusun oluşmasına neden oldu. Hz. Osman zamanında başlatılan iskân siyaseti, Hz. Ali döneminde daha da üst seviyeye ulaştı. Azerbaycan'a yerleştirilen Müslüman kitle İslâmiyet'in bu ülkede yayılmasına büyük ölçüde hizmet etmiş ve ihtidâ olaylarını da kolaylaştırmıştır.

⁶² Azimli, Mehmet, *Abbâsiler Dönemi Bâbek İsyanı*, Ankara, 2004, s. 27

⁶³ Ahmet Çelebi, *Örnek Halifeler Dönemi*, trc. H. Fehmi Ulus, İstanbul, 1997, s. 34

⁶⁴ Söylemez, Mahfuz, *Küfe*, Ankara, 2001, s. 295

⁶⁵ Belâzürî, *Fütûh*, s. 298

Ancak tüm bunlar Emevîlerin hâkimiyete gelişi ile değişmeye başladı. Şöyle ki, insanların zorla Müslümanlaştırılması, iskân siyasetinde yapılan yanlışlar, vergilerin haksız olarak artırılması, Müslüman ve gayr-i Müslim olan yerli halka karşı ikinci sınıf muamelesinin tatbik olunması, merkezdeki siyasî oyunlara bölge insanların da alet olunması ilişkilerin ve münasebetlerin değişmesine neden olmuştur. Emevîler devrinden birikmekte olan bu olumsuzluklar kendini isyan formasında göstermese de bu onlardan sonra hâkimiyete gelen Abbâsiler zamanında patlak vermiştir.

Böylece İslâmî fetihler sonucu siyasî istikrar ve sosyal rahatlama kazanan Azerbaycan halkı Hulefâ-i Râşidîn zamanında adaletli bir şekilde idare olunmuştur. Ama bu düzen ve istikrar Emevîlerin hâkimiyete gelişi ile bozulmuştur. Bunun sonucu olarak da Azerbaycan'da Müslümanlara ve Hilafet yönetimine karşı bakış deyişmiş, sevginin ve hoşgörünün yerini nefret, öfke ve karşı çıkmalar almıştır.

Kaynaklar:

- » Ahmed, Âdil, *et-Tarîku İle'l-Medâin*, Beyrut, t.y.
- » Ahmet Çelebi, *Örnek Halifeler Dönemi*, trc. H. Fehmi Ulus, İstanbul, 1997
- » Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara, 2001
- » Azimli, Mehmet, *Abbâsî Dönemi Şii Karakterli İsyânlar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), S.Ü.S.B.E., Konya, 1994
- » _____, *Abbâsiler Dönemi Bâbek İsyânı*, Ankara, 2004
- » Aziz, Hüseyin Kasım, *el-Bâbekiyye*, Dimeşk, 2000
- » Azm, Refik Bey, *Kitâbu Eşheri Meşâhiri'l-İslâm fil Hurûbi's-Siyâsiyye*, Beyrut, 1983, I-III
- » Bakıhanov, Abbaskulu Ağa, *Gülûstan-ı İrem*, nşr., Abdülkerim Alizâde ve diğerleri, Bakü, 1970
- » Balayev, Aydın, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1993
- » Barthold, Vassiliy Vladimiroviç, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, trç. M.F. Köprülü, Ankara, 1963
- » _____, *K İstorii Krestyanskiy Dvijeniy v Persii*, Moskva, 1923
- » _____, *Mesta Prikaspiyskix Oblastey v İstorii Muslumanskogo Mira*, Bakü, 1925
- » Belâzürî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Câbir (ö. 279/892), *Fütûhu'l-Buldan*, Beyrut, 1407/1987
- » Belyayev, Yevgeni, *Musulmanskoye Sektantstvo*, Moskova, 1957
- » Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1994
- » _____, *İstoriçeskaya Geografia Azerbaycana*, Bakü, 1987
- » _____, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, Bakü, 1989
- » Caetani, Leon, *İslâm Tarihi*, İstanbul, 1924, I-X
- » Dihkân, Ali, *Serzemini Zerdüşî Ridâiyye*, y.y, 1348
- » Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmet b. Davut, *el-Ahbaru't-Tıval*, Beyrut, t.y.
- » Donner, Fred Mc Grow, *The Early Islamic Conquest*, Princeton/Newjersey, 1981
- » Erkal, Mehmet, "Cizye", *DİA*, İstanbul, 1993, VIII, 42-45
- » Fayda, Mustafa, *Allah'ın Kılıcı Halid İbn Velid*, İstanbul, 1990
- » Faysal, Şükri, *el-Müctemeâtu'l-İslâmiyye fi'l-Karni'l-Evvel*, Beyrut, 1973
- » Fâyiz, Necib İskender, *el-Fütûhâtu'l-İslâmiyye li Bilâdi'l-Gürc*, İskenderiyye, 1988
- » Ganîm, Hamid, Ebû Saîd, "İntişaru'l-İslâm fi'r-Rihâb", *Mecelletu'l-Ezher*, Kahire, 1970, I-VI
- » Gurbanov Abbas, "Abbâsiler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132-232/750-847)" (Basılmamış Doktora Tezi) Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2007
- » Hammâş, Necdet, *el-İdâre fi'l-Asri'l-Emevî*, Beyrut, t.y.
- » Halife b. Hayyât el-Asfarî (ö. 240/854), *Târîh*, nşr. Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1414/1993
- » Hudaribek, Muhammed, *Muâdaratu't-Tarihi'l-Ümumi'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1986
- » İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer (ö. 774/1372), *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Beyrut, 1974, I-XV
- » İbnü'l-Esir, İzzuddîn Ebu'l-Hasen (ö. 630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut, 1995, I-XI
- » _____, *el-Lubab*, Beyrut, t.y., I-III
- » İpek, Ali, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan: 632-750*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1999
- » İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî (ö. 346/957), *Mesâlikü'l-Memâlik*, Beyrut, 1997

- » Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu Kabâili'l-Arab el-Kadime ve'l-Hadise*, Beyrut, 1985, I-V
- » Kesrevî, Ahmed Tebrizî, *Şehriyârân-ı Gumnâm*, Tahran, 1335
- » Kudâme, b. Ca'fer, Ebu'l-Ferec İbn Ziyad (ö. 320/932), *el-Harac ve-s-Sinaâti'l-Kitâbe*, nşr., M. Hüseyin ez-Zebîdî, Bağdat, 1981
- » Mahmûd, Hasan Ahmed, *el-İslâm fi Asyâ'l-Vustâ*, Mısır, 1972
- » Makdisî, Mutahhar b. Tahir (ö. 355/965), *Kitabu'l-Bed ve't-Tarih*, nşr., M.CL. Huart, Beyrut, 1899, I-VI
- » Manendian, "Les Invasions Arabes En Armenia", *Byzantion*, Vaduz, 1964, XVIII, 179
- » Me'sûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali (ö. 346/957), *Mürûcü'z-Zeheb*, Beyrut, 1997, I-IV
- » Minorski, Vladimir Federovich, *A History of Sharvan and Darband*, Cambridge, 1958
- » Nefisî, Saîd, *Târih-i Temeddü-i İnan-ı Sâsânî*, Tahran, 1331, I-II
- » Patkanov K., *İstoriya Akvana*, Sang-Petersburg, 1861
- » Piqulevskaya, N.V., *K Voprosu ob Obşestvennih Otnaşeniyah na Blijnem Vostoke*, Sang-Petersburg, 1948
- » Reyysî, Muhammed Ziyâuddin, *el-Harac fi'd-Devlet'l-İslâmiyye*, Kahire, 1957
- » Rızâ, Muhammed, *Ebu Bekr es-Siddik*, Beyrut, 1983
- » Sebeos, *İstoriya İmperatora İrakle*, Rusça trc. K. Patkanov, Sang-Petersburg, 1862
- » Şeşen, Ramazan, *Salahaddin Eyyübî ve Devlet*, İstanbul, 1987
- » Söylemez, Mahfuz, *Kûfe*, Ankara, 2001
- » Şuşterî, Abbâs, *İnan-nâme yâ Kârname-i İraniyân Der Asr-ı Sâsânîyân*, Tahran, 1342
- » Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cer'ir (ö. 310/922), *Tarihü'l-Ümemi ve'l-Mülük*, Beyrut, 1407/1987, I-XIII
- » Togan, Zeki Velidi, "Azerbaycan", *İA*, İstanbul, 1979, II, 91-118
- » Velihanlı, Naile, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, Bakü, 1993, s. 63
- » Wellhausen, Julius, *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, trc. Fikret İşıltan, İstanbul, 1960
- » Ya'kût el-Hamevî, Şihabuddin b. Abdullah er-Rûmî el-Bağdadî (ö. 626/1228-1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut, 1990, I-V
- » Ya'kübî, Ahmet b. Ebî Ya'küb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih el-Ahbarî (ö. 292/904), *Tarihu'l-Ya'kûbi*, Beyrut, 1993, I-II
- » Zeynalöğlü, Cihangir, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, İstanbul, 1924.